

УДК 130.1+141.2

О. Г. Алієва
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії, соціально-політичних і правових наук
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ЛЮДИНА В ІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті автор ставить перед собою завдання проаналізувати таке суперечливе явище – можливе подолання внутрішньої теоретико-методологічної невідповідності в межах «критичної теорії» Франкфуртської школи, розглядаючи концепції Еріха Фромма, Теодора Адорно, Герберта Маркузе. Узагальнюючи науковий доробок філософів, автор намагається дослідити, у чому полягають невичерпні «внутрішні резерви» людства в сучасному суспільстві.

Поставлене Гербертом Маркузе питання «Як можуть люди, котрі самі сприяють перетворенню себе в об'єкт успішного і продуктивного володарювання, створити умови для свободи?» [5, с. 97] одразу ж задає певний парадоксальний «настрій» і наводить думку дослідника щонайменше на згадку про «герменевтичне коло», а то й набагато далі – про абсурдність людського буття. Між тим, ні перше, ані друге не належать до методологічного та ідейного корпусу авторів Франкфуртської школи. А відтак це означає, що проблема має розв'язуватися в іншій площині й іншими засобами.

Власне кажучи, саме невеликий аналіз із нашого боку спроб відповідей на означене питання представниками згаданої школи – Еріхом Фроммом, Гербертом Маркузе, Теодором Адорно – і буде предметом аналізу, відштовхуючись від якого, ми поставимо перед собою питання для розгляду в статті: як і за яких обставин можливо, виходячи з одних і тих самих передумов і керуючись однією й тією самою методологією, фактично прийти до мало не діаметрально протилежних висновків: стверджувальна позиція Еріха Фромма щодо можливого виходу суспільства з кризи – з одного боку, і відмова й повна негоція у висновках Теодора Адорно та Герберта Маркузе – з іншого?

Актуальність дослідження зумовлюється можливістю одночасного розгорнутого аналізу стану «внутрішніх резервів» згаданих філософів соціального спрямування в застосуванні, у тому числі, і до сучасних реалій. Із цього погляду наша увага має бути прикута передовсім до Еріха Фромма, оскільки саме він, на відміну від своїх соратників, схиляється до стверджувальної й конструктивної позиції в питанні подолання кризи людини в індустріальному суспільстві; а отже, по-перше, долає методологічну замкненість своїх однодумців по Франкфуртській школі, по-друге, віднаходить ці «внутрішні резерви» не тільки в межах свого концептуального бачення, а й у самому суспільстві.

Еріх Фромм, Герберт Маркузе, Теодор Адорно, розглядаючи сучасний їм стан доби, доходять спільного висновку: наявна не тільки криза в суспільстві та відчужений стан людини в ньому, а й очевидним є той факт, що сама криза має глобальний характер і торкнулася фундаментальних засад суспільства та самої природи людини.

Так, зокрема, Теодор Адорно в роботах «Діалектика Просвітництва» (1947) і «Негативна діалектика» (1966) обґрунтовує тотальність відчуження та заперечення в сучасному йому індустріальному суспільстві. Власне, із цього положення й розвивається Франкфуртською школою вся подальша критична теорія індустріального суспільства.

Відчуження – це суспільна характеристика сучасної реальності, стверджують представники школи. Людина відчужена від своєї природи, від праці та її результатів, від іншої людини й від суспільства загалом. Причиною відчуження є розподілення праці й опредметнення як людської діяльності, так і дійсності загалом.

Типовою для всіх праць Теодора Адорно, зрештою, як і Герберта Маркузе та Еріха Фромма, є визначення: «Та об-

ставина, що основні питання, від яких залежить картина життя загалом, адресуються різним сферам, сама по собі є симптомом шаленого відчуження людей один від одного й відчуження кожного окремо від самого себе» [1, с. 31].

Між тим, Еріх Фромм, особливо у своїх більш пізніх роботах, основну свою увагу переносить на надмірну механізацію виробництва і стосунків, унаслідок чого переважання в суспільстві ірраціональних поглядів і настроїв, а звідси й нахил до конформізму та деструктивності як загальних тенденцій для більшості членів суспільства. Так, власну роботу кінця 60-х «Революція надії» Е. Фромм розпочинає мало не словами К. Маркса: «У сучасному суспільстві давно вже блукає привид... Це новий привид: повністю механізоване суспільство, яке намагається досягти максимального виробництва й споживання продукції і котрим управляють за допомогою комп'ютерів ... людина стає ... безвольною деталлю величезної механічної системи, причому в цієї деталі атрофуються емоції і смак до життя. Після перемоги нового суспільного устрою зникають такі поняття, як індивідуальність і особисте життя» [2, с. 92].

Проте атрофуються, як говорить Еріх Фромм, не всі емоції як такі, а лише ті з них (і насамперед), які притаманні людині природним чином і в міру її «людяності». Натомість на зміну їм приходять і розвиваються «несправжні», хибні, ірраціональні, зрештою, деструктивні нахили й уподобання.

Щодо Герберта Маркузе, то він узагалі вважає, що індустріальне суспільство, запобігаючи інтенсивному розвитку справжніх людських потреб і нахилів (останні спонукали б людину до вивільнення), навмисне та силоміць формує в людей такі уподобання й потреби, які б не тільки відповідали вже наявним формам суспільства, а й закріплювали б їх у їхньому статус-кво. Герберт Маркузе вважає, що хибними є ті потреби, котрі нав'язуються індивіду особливими соціальними інтересами в процесі його пригнічення: це потреби, які закріплюють тяжку працю, агресивність і несправедливість. Їх тамування, наполягає філософ, може приносити значне задоволення індивіду, але це не те щастя, котре варто оберігати й захищати, оскільки воно скоує розвиток здатності розпізнавати хворобу цілого і віднаходити шлях до його зцілення.

У результаті всього вищевикладеного ми маємо цілком послідовний і логічний ланцюг, який відповідає поглядам усіх представників (майже всіх) Франкфуртської школи, зокрема Еріха Фромма, Герберта Маркузе, Теодора Адорно.

Метою статті є виявлення та аналіз кризи в суспільстві, яка має глобальний і сутнісний характер і торкається фундаментальних засад суспільства та самої природи людини.

В основі всього й на самому початку стоїть відчуження, у результаті якого пригнічуються та витісняються істинні потреби людини, а на їх місце суспільством активно формуються і затим паразитують на тлі людини потреби, пристрасті й нахили, не притаманні людській природі. Задовольняючи неприродні нахили, наявні саме для цього в індустріальному суспільстві, людина ще більш поглиблює міру своєї відчуженості. Проте зовні вона цілком задоволена подібним станом речей, а значить, немає потреби щось змінювати в суспільстві й залишається лише отримувати гедоністичну насолоду від постійно зростаючого споживання. Щодо цього Еріх Фромм відзначає, що інертність людини сучасного індустріального суспільства є однією з найбільш патологічних рис її характеру і вона абсолютно задоволена собою.

Саме тут ми стаємо перед питанням Герберта Маркузе, на яке свого часу потрібно було дати відповідь кожному зі згадуваних нами мислителів: чи є вихід із тієї кризової ситуації, до якої призвели розвиток і утвердження індустріального суспільства? Питання набуває ще більшої гостроти, якщо ми його сформулюємо більш відверто: чи залишаються ще внутрішні ресурси «людяності» в межах цього суспільства, щоб можна було подолати кризу і власну суперечливість: «чим більше, тим гірше»?

Усі представники Франкфуртської школи виходять із позицій «очищеного» марксизму та класичного фрейдизму. Проте й «очищений» від викривлень з боку послідовників Карла Маркса, і «класичний» психоаналіз самі потребують, по-перше, свого узгодження між собою, по-друге, узгодження з постійно рухливими та змінними ознаками доби, по-третє, у кожного з «інтерпретаторів» обидві теорії неухильно набувають свого особливого забарвлення на тих чи інших аспектах.

Так, наприклад, Теодор Адорно в роботі «Негативна діалектика» зосереджує свою увагу на філософсько-методологічному аспекті відчуження. Відчуження – це феномен застиглої й одомашненої реальності. Воно відтворюється знову й знову в усе більш тяжких та ірраціональних формах. У цій ситуації раціональний характер людської поведінки, породжений епохою Просвітництва, як це не парадоксально, теж сприяє відтворенню відчуження, оскільки вимагає розумного пристосування до умов середовища, а якщо й спричиняється до змін і начебто трансформації, то знову ж лише на засадах ірраціональних вимог індустріального суспільства й за незаперечного володарювання відчуження в цьому суспільстві, тобто поглиблює все ту ж ірраціоналізацію та відчуження, слугує їм.

За таких обставин стає неможливим, на думку Теодора Адорно, випрацювання жодного позитивного поняття чи судження, оскільки б вони вже за самою природою свого походження були б утягнуті до негативних мислительних процесів. Теж саме стосується і діяльності: будь-яка позитивна дія призводитиме до розвитку й поглиблення процесів відчуження.

Згідно з цими позиціями, не може бути й запропоновано жодної позитивно-конструктивної програми виходу з кризи чи її подолання. Єдиний засіб протидії їй – це тотальне та всеохопне заперечення у сфері мислення й особиста непокоря у сфері діяльності, тобто «програма» невиключеності в систему, неототожнення себе із жодним із її вивів.

Тоді як Теодор Адорно зосередив свою увагу на філософсько-методологічному аспекті відчуження, Герберт Маркузе більш конкретно розглядає питання суспільного розвитку. У своїх роботах «Ерос і цивілізація» (1956), «Одномірна людина» (1964), «Нарис про звільнення» (1969) Г. Маркузе, якщо брати загалом, доходять висновку, що оскільки сучасне суспільство настільки вагомо розвинуло в собі й у своїх членах інстинкт смерті (танатос), перетворивши його на «принцип продуктивності», а також деформувало потяг до життя (ерос) у «принцип задоволення», то суспільство тим самим фактично загрожує існуванню людини. Уже в роботі «Ерос і цивілізація» він убачає можливість протидії репресивній реальності виключно в засобах людської фантазії та уяви, які виражають «Велику Відмову» – «протест проти непотрібного пригнічення, боротьбу за остаточну форму свободи – життя без страху» [3], тобто свідомо стає на шлях утопії.

У наступній своїй роботі «Одномірна людина» він засвідчує повну відсутність «внутрішніх резервів» для вивільнення людини індустріального суспільства, яка сама активно сприяє своєму поневоленню й експлуатації на різних рівнях життєдіяльності. І хоча в цій же роботі Герберт Маркузе покладає певні надії на інтелігенцію, студентство, аутсайдерів суспільства та країни «третього світу», а в роботі «Нарис про звільнення» заводить мову навіть про внутрішню моральну революцію через засоби відмови, мирного саботажу й постійне викриття фактів і сутності

репресивного суспільства, усе ж це виглядає надто слабою та примарною втіхою для його сучасників.

Теодор Адорно й Герберт Маркузе виходять із того положення, що в індустріальному суспільстві людина повністю та безповоротно детермінована соціальними, економічними й політичними умовами; причому з такої позиції розгляду немає потреби наголошувати на детермінованості «в гірший бік», оскільки сам факт позбавлення людини індивідуальних рис і ознак, особистої волі й ініціативи, з якою б метою і якими б засобами це не робилося, уже сам по собі є виявом глобальної катастрофи; при цьому, наголосимо ще раз, ступінь детермінованості й одомашнювання людини обома авторами визнається як такий, що не піддається зворотному виправленню та оздоровленню. Обидва автори стають на крайню позицію «або-або»: визнаючи всеохопний характер відчуженості в індустріальному суспільстві й тотальність детермінованості цим суспільством своїх членів, вони тим самим змушені визнати безперспективність опору йому та намагання виправити становище; відтак змушені вбачати вихід або в повному запереченні; або ж в ілюзорно-утопічній псевдо-реальності.

З огляду на приведені зауваження можна стверджувати, що позиція Еріха Фромма в цьому стосунку значно гнучкіша й унаслідок цього створює передумови для конструктивного та позитивного подолання кризи не тільки в межах власного теоретичного простору, а й щодо конкретної реальності. Е. Фромм разом з іншими представниками Франкфуртської школи визначає кризовість ситуації за всіма її ознаками – соціальними, економічними, психологічними тощо, але водночас дотримується позиції, котра стверджує таке:

а) руйнування фундаментальних засад «людськості» (гуманності) хоча й набуває в індустріальному суспільстві небачених раніш розмірів, усе ж не є настільки катастрофічним, щоб не можна було певним чином зарадити в цій ситуації;

б) розвиток кризи набув тієї критичної межі, коли людина й суспільство загалом опинилися на межі знищення, але й у цій ситуації завжди лишається вибір, а відтак і можливість запобігти найгіршому.

Цей принциповий погляд на існування та життя, на «сутність» людини безпосереднім чином відбивається й на загальних методологічних засадах, якими керується Еріх Фромм. Він неодноразово наголошує у своїх роботах: між психічною структурою індивіда та його ж таки психічним здоров'ям і соціально-економічними умовами формування й функціонування психіки індивіда існує найтісніший і взаємо-зворотній зв'язок; тільки психологічно «здорова» та вільна від деструктивних та ірраціональних нахилів особистість здатна створити найбільш оптимальний тил суспільства, але водночас тільки за соціально-економічних умов, які б сприяли розвитку істинних здібностей і потреб людини, можна досягти максимального розвитку власне людської активності і творчих нахилів, які б в «оптимальному» суспільстві постали б як самоціль для кожного його члена.

Такі умови: у соціально-економічному розрізі – відсутність передусім експлуатації, з боку самого індивіда – активний інтерес до праці й життя.

У цьому стосунку центральним стає розроблене Е. Фроммом поняття «соціальний характер».

А сам Еріх Фромм зазначає: «... процес перетворення загальної психічної енергії в особливу психосоціальну енергію здійснюється через феномен соціального характеру» [4, с. 65].

Безпосереднім чином «соціальний характер» формується засобами культури в процесі виховання та освіти. Отже, згідно з Е. Фроммом, стають можливими позитивні зміни в «соціальному характері» засобами виховання, попри навіть несприятливі для цього соціально-економічні умови. А вже через «соціальний характер» – і зміна самого соціально-економічного устрою суспільства.

Але як це стає можливим за умови «замкненого кола» щодо самих, так би мовити, «вихователів»: їхня психіка здебільшого деструктивна, оскільки до цього спонукає суспільство загального відчуження, а останнє деградує й надалі, бо значна кількість його членів налаштовані ірраціональним чином і втягнуті в усеохопне відчуження?

І тут ми повертаємося до того моменту, коли Еріх Фромм говорить, що людина ніколи не буває детермінованою повністю й безповоротно. А це означає, що «внутрішні резерви» відродження наявні завжди. Навіть, підкреслює філософ, більше того: людина здатна до воскресіння, але позбавленого свого теологічного тлумачення, яке полягає не у «створенні іншої можливості існування», а в «перетворенні цього існування» через зміну ставлення людини до життя. Рушіюною, так би мовити, силою задля цього мають стати надія й раціональна віра, котрі самі, опираючись на знання, з одного боку, а на любов до життя – з іншого, стають засадничими для «радикального гуманізму».

Задіяння таких понять, як «революція надії» й «радикальний гуманізм», дає змогу Еріху Фромму вивести приховані «внутрішні резерви» людини зі стану апатії й мобілізувати їх для подолання «хибного кола»: під впливом усвідомлення неминучої загрози необхідно відкинути згубний ірраціональний оптимізм як самозаспокоєну й відчужену форму раціональної віри та конформістські налаштований песимізм як відчужену форму здорового раціонального сумніву.

Якщо надія в Еріха Фромма, з одного боку, – це засіб подолання занепаду суспільства, а з іншого – перманентний психічний стан людини, для якої розвиток і постійне становлення є цінностями, вищими за дотримання вже встановленого в суспільстві «статус-кво», то саме аксіологічне підґрунтя для такої методології й такого стану психіки філософ називає «радикальний гуманізм». Останній наскрізь пронизаний вірою в силу людського розуму та жагою до життя, творчості і свободи: «Автор цієї книги стоїть на позиції раціональної віри в здатність людини звільнитися з полону ілюзій та умовностей, котрі вона сама собі створила. ... Це позиція «радикалів», які зберігають «раціональну віру» в здатність людини відвернути глобальну катастрофу» [5].

Отже, підводячи підсумки й даючи відповідь на поставлені перед собою питання: як саме можливе подолання внутрішньої теоретико-методологічної невідповідності в межах «критичної теорії» Франкфуртської школи та в чому полягають невичерпні «внутрішні резерви» людства, можемо відзначити, що Еріх Фромм, на відміну від Теодора Адорно й Герберта Маркузе, як на рівні засновків і передумов, так і щодо застосування найширших методологічних прийомів виявляє більшу гнучкість і плюралізм, що дає йому змогу, у свою чергу, запропонувати певну програму подолання кризи індустріального суспільства; систему відношень «індивід» – «суспільство», так само як і «стале» – «становлення» (людина ніколи не буває детермінованою повністю й безповоротно, людина здатна до воскресіння, зазначає філософ) Еріх Фромм розглядає виключно в контексті динамічного та взаємозв'язаного процесу, у якому провідну роль відіграє саме індивід, за умови, що це активна, творча, націлена на діяльність особистість («соціальний характер»); розглядаючи проблему безпосередньо в її живому екзистенціальному вимірі, Еріх Фромм саме як соціальний психолог убачає невичерпний людський потенціал у природних і творчих потребах та інтересах людини, саме вони, а не їх «ірраціонально» деформована та відчужена форма є самодостатнім і органічно притаманним станом існування кожної людини окремо й суспільства загалом; відтак будь-яка відчужена форма існування є тільки тимчасовою та вичерпною, у будь-якому разі має й мусить бути подоланою та перебореною.

Література

1. Адорно Т. О технике и гуманизме / Т. Адорно // Философия техники в ФРГ. – М., 1989. – 367 с.
2. Фромм Е. Революция и надежды / Е. Фромм. – СПб. : Ювента, 1999. – С. 8–10.
3. Маркузе Г. Ерос и цивилизация / Г. Маркузе. – К, 1995. – 153 с.
4. Фромм Е. Анатомия человеческой деструктивности / Е. Фромм. – М. ТОВ «Изд-во АСТ-ЛТДМ», 1998. – 357 с.
5. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. и предисл. Г. Тевзадзе. – Тбилиси, 1989.
6. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Избранные статьи позднего периода творчества / М. Хайдеггер. – М. : Высшая школа, 1991.
7. Dawkins R. The Blind Watchmaker / R. Dawkins. – London : Longmans, 1986.
8. Dennett Daniel C. Darwin's Dangerous Idea / Daniel C. Dennett. – Penguin Books, 1995.
9. Silby Brent. Revealing the Language of Thought / Brent Silby [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.deflogic.com/articles/Reveal_Language_of_Thought.html.
10. Alavi M., Kttm P.G.W. (1989). Business teams in an information age, The information Society, 6 (4), pp. 179–195 (enq!).

Анотація

Алієва О. Г. Людина в індустріальному суспільстві. – Стаття.

У статті автор ставить перед собою завдання проаналізувати таке суперечливе явище – можливе подолання внутрішньої теоретико-методологічної невідповідності в межах «критичної теорії» Франкфуртської школи, розглядаючи передусім концепції Е. Фромма, Т. Адорно, Г. Маркузе. Також автор намагається дослідити, за яких обставин можливо, виходячи з одних і тих самих передумов і керуючись однією й тією самою методологією, фактично дійти до мало не діаметрально протилежних висновків: стверджувальна позиція Еріха Фромма щодо можливого виходу суспільства з кризи, з одного боку, і відмова й повна негодія у висновках Теодора Адорно та Герберта Маркузе – з іншого. Також розглядає таке достатньо складне та суперечливе явище, як розвиток техніки в сучасному світі й вплив цього процесу на життя людини. Узагальнюючи науковий доробок філософів, автор намагається дослідити, у чому полягають невичерпні «внутрішні резерви» людства в сучасному суспільстві.

Ключові слова: відчуження, індустріальне суспільство, радикальний гуманізм, соціальна детермінація, соціальний характер.

Аннотация

Алиева О. Г. Человек в индустриальном обществе. – Статья.

В статье автор ставит перед собой задачу проанализировать достаточно сложное и неоднозначное явление – возможное преодоление внутреннего теоретико-методологического несоответствия в пределах «критической теории» представителей Франкфуртской школы, рассматривая, в первую очередь, концепции Э. Фромма, Т. Адорно, Г. Маркузе. Также автор анализирует, при каких обстоятельствах и почему, используя одну и ту же методологию, возможно было прийти практически к диаметрально противоположным выводам: утверждающая позиция Эриха Фромма о возможности выхода общества из кризиса, с одной стороны, и полное отрицание всего этого у выводах Теодора Адорно и Герберта Маркузе – с другой. Также автор анализирует такое достаточно сложное и противоречивое явление, как развитие техники в современном мире и влияние этого процесса на жизнь человека. Приведя к единому знаменателю их научные наработки, автор пытается выяснить, в чем состоят неисчерпаемые «внутренние резервы» человека современного общества.

Ключевые слова: социальная детерминация, социальный характер, отчуждение, индустриальное общество, радикальный гуманизм.

Summary

Alieva O. G. A man in industrial society. – Article.

In this article, the author aims to analyze a rather complex and ambiguous phenomenon – how is it possible to overcome the internal theoretical and methodological inconsistencies within the “critical theory” of the Frankfurt School, considering, first of all, the concept of Erich Fromm, T. Adorno, G. Marcuse. The article also the author analyzes, in what circumstances and why, using the same methodology, it was possible to come to an almost diametrically opposite conclusions – which states the position of Erich Fromm about the possibility

of entering the society of the crisis – on the one hand and a complete negation of all this, the findings of Theodore Adorno and Herbert Marcuse – on the other. In this article, the author aims to analyze such sufficiently complex and contradictory phenomenon as the development of mechanics in the modern world and its impact on the human life. Citing to the common denominator of their academic achievements, the author tries to find out what are the inexhaustible “internal reserves” of modern human society.

Key words: social determination, social character, estrangement, industrial society, eradication.